

.....

Pléh Csaba

A társadalmiság és a társadalomtudomány új mintázatai

Egy konzervatív pszichológus reflexiói Niedermüller Péter dolgozatára

1. A társadalom új megközelítései

Konzervatív (merthogy modern s nem posztmodern) s a világ"összedobált egységében" hívó lelkem Niedermüller Péter tudománytörténeti fejtegetéseivel szinte maradéktalanul egyetért. Ez az "összedobált egység" a Dawkins-féle (1994) "vak órásmeister" metatára kiterjesztése, úgy, ahogy például Csányi (1986) is teszi. Az ember mint biológiai lény, de úgyis, mint társadalmi lényegységes, mivel egy közös "metaelv" alakítja. Variációs válasz-produkció, majd szelekció. Ugyanakkor ez az elv megengedi – sőt –, hogy a működő egységek, organizmusok teljes rendszere nem egy átfogó terv, hanem az "összedobált" működő részek révén jöjjön létre.

A tanulmány történeti megközelítését úgy tudom rekonstruálni, hogy a társadalomtudományok közötti határvonalak elmosódtak. Nem merev kerítések választják el őket, hanem mindnyájan életlen, egymást átfedő halmazok, melyeknek ugyan van egy proto- vagy ideáltípusuk, de ez csak a helyzetek igen kis hányadában érvényesül. Egy évizede én is így próbáltam jellemezni a pszichológia helyzetét a tudományok között (Pléh, 1984). Inkább a megközelítések választanak el, mondja e felfogás, minisem a diszciplínák határai, a megközelítések, a valódi alternatív füzérek, s nem a tanszékekbe s akadémiai

.....

taxonómiákba rendezett diszciplínák. Három megjegyzést tennék ehhez hozzá, s csak az utolsó lesz kommentárt váró kritika.

Az első megjegyzésem: A merev diszciplináris elhatárolódás sokkal inkább egzisztenciális eredetű, mintsem a dolgok logikájából fakadó. Hadd éreztessem ezt azokkal a múlt század végi, részben társadalomtudományi "diszciplína-alakításokkal", melyek nincsenek olyan közel a nemzeti identitás formáláshoz, mint a Niedermüller által részletesen elemzett néprajz. A pszichológiában például az alapító atyák szinte mind kétarcúak. Egzisztenciálisan az önállóság mellett állnak ki, kiharcolva a tanszékeket, laboratóriumokat, sajátosan az új területek (igazából megközelítésnek, például s főrészt a kísérletezésnek) szentelt folyóiratokat. Mindeközben azonban maguk nem szoríthatóak éppenséggel a maguk körvonalazta diszciplínába sem. Helmholtz egyszerre fizikus, biológus, fiziológus és pszichológus, tudományfilozófiájáról már nem is szólva. A fizikus Fechner pszichológus, filozófus és esztéta, William James fiziológus, pszichológus és filozófus, Wilhelm Wundt fiziológus, filozófus, logikus, nyelvész, néprajzos, kísérleti és szociálpszichológus. S ennek nem az az oka, hogy akkor még fiatal volt a tudomány, hanem mert a megközelítés s nem az adminisztráció vezérelte őket tényleges munkájukban.

Második megjegyzésem: Ebből azonban nem következik, hogy ma első lépésként diszciplínaközi szocializációt kellene adnunk az ifjúságnak. A fiatal nemzedék számára mind pszichológiailag (ki vagyok én?), mind a kutatási készségeket tekintve fontos, hogy első lépésként legyen egy szolid bázisa, miközben erről tudjuk, hogy kissé mesterkéltné, bürokratikus képződmény. Vagyis, még ha hiszünk is a tudományos megközelítések posztmodernes kavalkádjában, a szolid kezdethez kis becsapás kell. Kavalkád az indulásnál sehová nem vezet.

Most jön a harmadik megjegyzésem: a kritika. Szociológia, történelem, néprajz, antropológia, kognitív diszciplínák, minden kavargó Niedermüller bemutatásában – csak éppen a nyelvészetet meg az irodalomtudomány marad ki, szóval a filologikus diszciplínák. Pedig – s ez a történeti relevancia – ezek múlt századi intézményesülése ugyanúgy a nemzeti ideológia hatása alatt történt, mint a néprajz. Van azonban fájóbb intellektuális ok, amiért nem tartanám főlegesen újra hangsúlyozni, hogy – különösen egy alapvető jel vagy kommunikáció középpontú interpretív mintázat keretében – a nyelvészet nemcsak hogy társadalomtudomány, hanem azok alapvetően feszítő dilemmáit egy évszázada a legexplicitbben mutatja. Felsorolom ezeket, és az olvasó könnyen hozzákapcsolhatja Niedermüller társadalomtudományainak modernebb gondjaihoz.

A *nyelvközösség (in)homogenitása* nemcsak a dialektológia vagy a szociolingvisztika alapkérdése, hanem érinti mind az absztrakt modellek érvényének behatárolását, mind a szerkezet és a változás, a Saussure bevezette *szinkrónia–diakrónia* viszonyát is. Lehet ugyanis, hogy az örökérvényűnek tűnő szerkezet állandó mozgását éppen az inhomogenitás eredményezi. Ahogy például a szabály, a *konstitutív és restriktív szabályok viszonya* – amit Niedermüller is középpontba állít a szabályközpontú új szemléletben – a nyelvészet visszatérő alapkérdése. (Ennek kapcsolatáról az antropológiával lásd Bence–Kis, 1970.) Ugyanígy alapkérdés a nyelvészetben, hogy hogyan lehet *tudásunk rejtett*, ugyanakkor mentálisan valóságos (Pap, 1970). Hogyan lehetünk "kis tudósok" úgy, hogy nem tudjuk megfogalmazni, mit is tudunk? (Ennek a "kis tudós"-képnek, a "megfogalmazás" másodlagosságának új általánosítása: Karmiloff – Smith, 1992.) Hogyan tudhat olyan sok mindent a nyelvtanról az, akinek másodlagos kategóriái erről nincsenek is? – a pici gyerek,

.....

az frástudatlan kultúra képviselője. Az egyik lehetőség a biológiai értelmezés, ahogy azt Chomsky megteszi: kategóriáink vagy legalábbis alakulásuk korlátozó feltételei velünk születettek (Chomsky, 1968, 1984). Végül a nyelvészet Saussure óta állandóan szembe kell nézzen *langue* és *parole*, tudás és gyarló használat kettősségével, mely minden emberi szociális rendszerre jellemző.

2. Tanulás: társas építkezés vagy individuális szelekció

Niedermüller koncepciójának egyik legizgalmasabb része a kétféle tudás szembeállítása és ezek összekapcsolása a tanulás kérdésével. E kétféle tudás a mentalisztikusan értelmezett nyelvi kompetencia analógiájára felfogott kognitív antropológiai belső tudás, a másik pedig az állandóan helyzetileg konstituálódó megoldásokra vezető, fenomenologikus keretben értelmezett mindennapi tudás. Magam is úgy gondolom, hogy mindkettő létezik, s nemcsak a tudományfejlődés esetlegességei s divatjai miatt tartozik eltérő kutatási tradíciók égisze alá, hanem azért is, mert az emberi elme felépítésének kettősségeit képezi le. Van egy biológiailag beágyazott, eredendően szolipszista rendszerünk, mely belső, mentális realitást teremt, annak kategóriái azonban más szociális ágensekre vonatkoznak.

Képzeld el ezt egy egyszerű példán úgy, hogy a csccscsmű "belső" rendszeréből kiindulva fordítja el a fejét a hangforrás irányába. Rendes körülmények között azonban ez a hangforrás egy másik ember, aki éppen beszél. Ez a rendszer persze sokkal bonyolultabb formákat is olt. Ha igaz, a nyelvtan alapkategóriái is ide tartoznak. Míg ez a rendszer működéseiben automatikus, a másik rendszer lassú, mert azt akarja kikombinálni, hogy miért is történtek azok a dolgok, melyek az első rendszer "számításainak" eredményeként előálltak. Míg a első individuális eredetű társas szabályozást nyújt, a második társadalmi.

Az individuális tudással operáló kognitivisták felfogás értelmezésében hiányoltam néhány mozzanatot. Egyrészt továbbra is léteznek ezek a kognitivisták törekvések, s nemcsak a pszichológiában. Éppen a már hiányolt nyelvészetből kiinduló episztemológiák s néha antropológiai fejleményeik is velünk vannak, nem vetkeztek le őket úgy a tudományfejlődés, ahogy a dolgozat sugallja. A szolipszista felfogás az emberről, a radikális kartézianus emberkép nem a letűnt kor valamiféle relikviája. Jerry Fodor (1980) ma minden korábbi megfogalmazásnál nyíltabban vállalja. Dan Sperber (1984, 1987) pedig a durkheimiánus kollektív reprezentációk logikáját megfordítva egyenesen egy járványtani metaforát használ elképzelésben ad ennek antropológiai interpretációt. Kiindulópontként csak individuális reprezentációk (képzetek) vannak, melyek azután bizonyos körülmények között fertőzőszerűen terjednek. A "kollektív tudat" vagy néplelekszerű képződmények helyét nála egyértelmű "egyén plusz terjedés"-modell váltja fel. Nem akarok pálcát sem törni felette, sem azt hirdetni, hogy ez a jó koncepció. De a társadalmi s társas természetét kereső ekkora ambíciójú munkában, mint Niedermülleré, ennek a végletnek a tárgyalása, akárcsak a Vigotszkij-féle (1971) kulturalizmusé, nem hiányozhat.

Másrészt a közvetlen és közvetett tapasztalásformák eltérésének jelentőségét az antropológiának is érdemes elemeznie. Számos formában ismerjük ezt a kettősséget. Megvan a "tudás-ismertség" és "tudásleírás" filozófiai szembeállításában Bertrand Russelnél (1976), de ismerős a McLuhan felvetette tömegkultúra-viták kapcsán is. Vajon az frásbeliséghez

.....

képest a film vagy a televízió elsődleges vagy másodlagos tapasztalás-e, vagy esetenként éppen a magát elsődlegesnek beállító a közvetett? Ezeknek a kérdéseknek egy antropológiai tanulásméletben, amit Niedermüller munkája körvonalaz, középponti helyük kellene legyen.

Két szempontból is alapvető lenne az előbbieknél a megfontolása. A koncepció nemigen törődik azzal, miféle társadalmakról beszél. Pedig a történészek mellett újabban a pszichológusok és a biológusok is rámutattak arra, hogy a mentális élet szerveződésében döntő jelentősége lehetett egyrészt az első konvencionalizációknak. Amikor a csoportokból társadalom jött létre, az egyik koncepció szerint például az eredetileg biológiai reprezentáció-szerveződésen alapuló, s mintegy mindig újrateremtődő szerveződés alapvetően megváltozott (Bickerton, 1984). De még nyilvánvalóbb, mert nyomon követhetőbb ez az írásbeliség forradalmában. Tudjuk, hogy ez milyen szerepet játszik a hagyomány életszervező tényezővé válásában (Hernád, 1993; Nyíri, 1993). A pszichológusoktól pedig azt is tudjuk, hogy mai újra és újra megjelenéseiben (amikor a "primitívek" áttörnek a betűk kódját) alapvetően megváltozik a mentális működések szerveződési módja. A tudás "dekontextualizálódik", képes lesz pusztán a formára irányulni, s minden helyzetben rendelkezésre áll. Úgy is mondhatnók, hogy elveszti pragmatikai kötöttségeit. Ez jelenti azután az egyetemesség lehetőségeit ugyanúgy, mint a leíró nyelvi funkció önálló életre kelését.

3. A hermeneutika és társas reprezentációk

Kicsit "szálybarágósabb" elemzést vártam volna arról, mi is az interpretív, hermeneutikus új gondolkodásmód felfogása a *társas reprezentációkról*. Az első kérdés úgy szól:

Levezethetőek-e az egyéni reprezentációkból, vagy azok analógiájára? A hagyományos pszichologizmus (például részben a néplélektan) szerint igen. Durkheim (1916) szerint viszont nem, s az igazi rendet, a racionalitást a társas reprezentáció viszi bele az egyénibe. A radikális Durkheim követők, például Maurice Halbwachs (1925, 1978; lásd erről Nyíri, 1989) később a következőképpen fogalmazzak: nemcsak hogy vannak társas reprezentációk, amelyek elsődlegesek az egyénihez képest, hanem az egyéni reprezentációk valójában mindig vagy legalábbis minden fontos (nem random, nem kaotikus) dologban ezekből táplálkoznak.

Mindez nemcsak történeti kirándulgatás. Azért tartom fontosnak a reprezentációk eredetével s a velük kapcsolatos kontrollal összefüggő kérdéseket, mert a mai megismeréskutatás nem szociális részeiben nagyon élénken felmerül ez. A hálózatelméletek egyik értelmezése szerint a neurális (idegrendszeri) hálózatok maguk csak "tanulási gépezetek". Azt is mondhatnók, hogy etológiai tanulási modulrendszerek, melyek bármit vagy bizonyos előspecifikált dolgokat leképeznek a környezetből. Irracionálisak magukban, hiszen csak a valószínűség irányítja őket. A logikát, rendszert, koherenciát a társadalmi kontroll juttatná be ezekbe a hálózatokba. Fogalmazhatjuk ezt úgy – mint ahogy ezt a hálózat mozgalom egyik vezető irányzata teszi –, hogy ez az idegrendszeri redukcionizmusnak tűnő elmélet valójában Vigotszkijt követő felfogás, ahol a "rendet" a saját viselkedésünkre adott reakcióink, illetve a kulturális sémák biztosítják (Rumelhart–McClelland, 1986). Egy másik lehetséges elképzelés szerint pedig azok a szabályozások, amelyek a külső társas

.....

világban konstitutívak, a belső élet szabályozása szempontjából mint regulatív szabályszerűségek jelennének meg.

Niedermüller hermeneutikus koncepciója a nem antropológia s nem társadalom felől induló szemléletek alapkérdéseit érinti. A hozzám hasonló megátalkodottak ugyanis azt mondják, hogy ezzel nem igazából egy új, a régít lineárisan felváltó paradigmát állít elő az interpretív társadalomtudomány, hanem – éppenséggel a Niedermüller vázolta nem diszciplináris, hanem megközelítésbeli sokféleségnek megfelelően – az emberi élet egyik dimenzióját állítja előtérbe. Azt, hogy a társadalmi lény "értelmező gépezet". A hagyományos felfogás igyekszik ezt mint egy újabb "emeletet" elhelyezni az emberben, s nem kiváltani vele minden korábbi elképzelést, elmosva tények és interpretációk két szakaszának eltérését. Másrészt a megátalkodottak számára fontos az is, ami kimaradt Niedermüller kifejtéséből, hiszen ez érinti azt az alapkérdést, hogyan jön létre megbízhatatlan, illetve esetlegességeknek kiszolgáltatott elemekből álló idegrendszerekben a logika, s a megbízhatatlan (kiszolgáltatott) egyedek között a társadalmi koherencia, az értelmezések viszonylagos koherenciája. Nincs válaszom, csupán azt akarom mondani, hogy ami a hermeneutikus antropológiát mozgatja, az mozgatja igazából a számítógépesek, a nativisták s (akár a tanulásban is hívő) természetelvű individualisták gondolkodását is.

Irodalom

- Bence Gy. – Kis J. (1970): "A nyelv a mindennapi élet elméletében". *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, VII., Bp. Akadémiai, 17–55.
- Bickerton, J. (1986): *Roots of language*. Karoma Press.
- Chomsky, N. (1968): *Language and mind*. New York, Harcourt.
- Chomsky, N. (1984): *Generatív grammatika*. Bp. Európa.
- Csányi, V. (1986): *Az evolúció általános elmélete*. Bp. Gondolat.
- Dawkins, D. (1994): *A vak órásmester*. Bp. Akadémiai.
- Durkheim, E. (1916): *A szociológia módszere*. Bp. Franklin.
- Fodor, J. A. (1980): "Methodological solipsism considered as a research strategy in cognitive psychology". *The Behavioral and Brain Sciences*, 3, 63–73.
- Halbwachs, M. (1925): *Les cadres sociaux de la mémoire*. Párizs, Alcan.
- Halbwachs, M. (1968): *La mémoire collective*. 2. kiadás. Párizs, Presses Universitaires de France.
- Hernád István (1993): "A Gutenberg utáni galaxis". *Replika*, 11–12. sz., 294–304.
- Karmiloff-Smith, A. (1992): *Beyond modularity*. Cambridge, MIT Press.
- Nyíri M. Kristóf (1989): *Keresztút*. Bp. Kelenföld.
- Nyíri M. Kristóf (1993): "Hagyomány és társadalmi kommunikáció". *Replika*, 11–12. sz., 284–293.
- Pap Mária (1970): "Vissza a nyelvészethez!" *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, VII., Bp. Akadémiai, 207–228.
- Pléh Csaba (1984): "Interdiszciplináris kapcsolatok a pszichológia történetében". *Magyar Pszichológiai Szemle*, 41. sz., 181–200.
- Rumelhart, D. E. – McClelland, J. L. (1986): *Parallel distributed processing*. 1. kötet, Cambridge, Mass. MIT Press.
- Russell, B. (1976): *Misztícizmus és logika*. Bp. Helikon.
- Saussure, F. de (1967): *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Bp. Gondolat.
- Sperber, D. (1984): "Anthropology and psychology: Towards an epidemiology of representations". *Man*, 20, 73–89.
- Sperber, D. (1987): "Les sciences cognitives, les sciences sociales et le matérialisme". *Le Débat*, 47, 103–115.
- Vigotckij, Sz. L. (1971): *A magasabb pszichikus funkciók fejlődése*. Bp. Gondolat.